

ПРАВИЛЫ БЕЛАРУСКОЙ ПУНКТУАЦИИ: НАРМАТЫЎНЫ І МЕТАДЫЧНЫ АСПЕКТ

І. Э. Саўко¹⁾, У. П. Саўко²⁾

¹⁾Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
SavkoIE@tut.by,

²⁾Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220030, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
SVP1704@tut.by

Разглядаюцца пэўныя правілы беларускай пунктуацыі з пункту гледжання дакладнасці і навуковасці іх выкладу, а таксама ўплыў недакладных фармулёвак і прыкладаў на навучанне пунктуацыйным нормам ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Мэта даследавання – звярнуць увагу на неабходнасць карэкціроўкі некаторых правіл беларускай пунктуацыі.

Ключавыя словы: правілы беларускай пунктуацыі; навучанне пунктуацыйным нормам.

Навучанне пунктуацыйным нормам на ўроках беларускай мовы ажыццяўляецца на падставе «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» [5], зацверджаных законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 года № 420-3 «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Гэта той дакумент, да якога неабходна звяртацца і тады, калі стаіць пытанне правільнасці пастаноўкі ці адсутнасці пэўных знакаў прыпынку.

Але пры ўважлівым чытанні правіл беларускай пунктуацыі ўзнікаюць некаторыя пытанні. Пералічым некалькі з іх.

І. У параграфі 49 «Коска пры адасобленых азначальных зваротах і словах» (пункт 1, апошні абзац) гаворыцца: «Калі дапасаваныя азначэнні не маюць выражанага акалічнаснага значэння, коска можа не ставіцца: *Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша і грамознага Мартына Рыля* (Я. Колас)» [5, с. 87]. У адпаведнасці з гэтай фармулёўкай наяўнасць коскі ў падобных выпадках залежыць, відаць, ад жадання таго, хто піша. Спалучэнне можа не ставіцца паказвае, што коска можа і быць.

У вучэбным дапаможніку па беларускай мове для 8-га класа такога правіла няма і даецца наступная інфармацыя (яна адпавядае той, якая змешчана на с. 86 «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі»):

«Дапасаваныя азначэнні, якія стаяць перад паяснёным назоўнікам, адасабляюцца ў наступных выпадках:

1) калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны ці ўступкі: *Мокрыя ад дажджу, пліты настыла блішчэлі пад нізкім вераснёўскім сонцам* (Л. Левановіч) <...>;

2) калі адзелены ад паяснёных назоўнікаў выказнікам: *Ахінутыя інеем, прыгіналіся да самай зямлі кусты малінніку і парэчак* (П. Броўка)» [1, с. 200].

У адпаведнасці з гэтым правілам настаўнік павінен залічыць за памылку адасабленне азначэння, якое стаіць перад паяснёным назоўнікам і не мае дадатковага акалічнаснага значэння. Але, згодна з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», гэта не памылка (гл. вышэй). Як быць настаўніку ў такой сітуацыі?

II. У параграфі 50 «Коска пры адасобленых акалічнасцях і акалічнасных зваротах» пункт 4 гучыць так: «Акалічнасці, выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, не адасабляюцца і не выдзяляюцца коскамі, калі стаяць пасля дзеяслова-выказніка і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўя спосаба дзеяння ці часу» [5, с. 90]. Але апошні прыклад такі: *Людзі хутка ўстаюць, спяшаючыся аправаюць сваё скуранае адзенне* (Э. Самуйлёнак) [5, с. 90]. Дзеепрыслоўе *спяшаючыся* адносіцца да дзеяслова *аправаюць* і стаіць перад ім, таму ўзнікаюць наступныя пытанні: 1) калі ў правіле сказана толькі пра пастпазіцыю дзеепрыслоўя адносна дзеяслова, да якога яно адносіцца, чаму даецца такі прыклад; 2) калі прыклад правільны, значыць, дастаткова толькі значэння дзеепрыслоўя і таго, што яно стаіць побач з дзеясловам-выказнікам?

У правіле, змешчаным у вучэбным дапаможніку для 8-га класа на старонцы 213, ва ўсіх прыкладах адзіночнае неадасобленае дзеепрыслоўе стаіць пасля дзеяслова, да якога адносіцца. Але што рабіць настаўніку, калі вучань адасобіць дзеепрыслоўе, якое па значэнні набліжаецца да прыслоўя і знаходзіцца перад дзеясловам-выказнікам?

III. У параграфі 57 «Коска ў бяззлучнікавым сказе» ўвесь тэарэтычны матэрыял выкладзены так: «Коскай аддзяляюцца часткі складанага бяззлучнікавага сказа, якія па сэнсе і інтанацыйна звязаны паміж сабой» [5, с. 108]. Іншых тлумачэнняў, калі павінна ставіцца менавіта коска, няма, далей ідуць прыклады. Такую фармулёўку правіла пастаноўкі коскі ў бяззлучнікавым сказе цяжка палічыць карэктнай і поўнай, таму што бяззлучнікавы складаны сказ (пра гэта пішацца і ў вучэбным дапаможніку для 9-га класа) – гэта «сказ, у якім часткі аб'яднаны ў адно цэлае сэнсава і інтанацыйна (без злучнікаў і злучальных слоў)» [2, с. 117]. Як вядома, часткі бяззлучнікавага сказа могуць аддзяляцца адна ад адной і коскай, і коскай з кропкай, і двукроп'ем, і працяжнікам, але заўсёды яны будуць звязаны паміж сабой па сэнсе і інтанацыйна.

IV. У параграфі 58 «Коска ў складаназалежным сказе» пункт 8 такі: «Перад другім злучнікам коска не ставіцца, калі галоўная частка пачынаецца словамі *дык, то*» [5, с. 111]. Але ў гэтым выпадку, відаць, весці гаворку пра галоўную частку не зусім правільна, пра што сведчаць і прапанаваныя прыклады: сярод трох сказаў, якія ілюструюць гэтае тэарэтычнае палажэнне, два такія: *А яшчэ помніць ён* [Алесь], *што калі прыходзілі жаўнеры ў вёску, дык насміхаліся з усіх, абзываючы «мужыкамі»* (П. Броўка). *Трэба было адпачыць, але Іван адчуваў, што калі ўпадзе ў снег, то, напэўна, болей ужо не ўстане* (В. Быкаў) [5, с. 111]. У гэтых сказах часткі, у якіх знаходзяцца *дык* і *то*, з'яўляюцца не галоўнымі, а даданымі.

У вучэбным дапаможніку для 9-га класа тэарэтычныя палажэнні гэтага правіла і прыклады адпавядаюць адно аднаму: «Часткі складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі раздзяляюцца коскамі. < ... > Калі побач стаяць два падпарадкавальныя злучнікі (ці злучнік і злучальнае слова), то паміж імі ставіцца коска. Напрыклад: *Просьбаў было столькі, што, каб працаваў нават ноччу, усё адно не справіўся б* (А. Бутэвіч). Але перад другім злучнікам коска не ставіцца, калі пасля даданай часткі стаіць другая частка парнага злучніка *то, дык*. Напрыклад: *Не думайце, што калі Вы далёка працуеце, дык я Вам і пісаць не буду* (П. Кавалёў)» [2, с. 111].

V. У параграфі 58 «Коска ў складаназалежным сказе» ў пункце 9 напісана, што «даданая частка ў пазіцыі пасля галоўнай, выражаная толькі адным злучальным словам або спалучэннем слоў, коскай не аддзяляецца» [5, с. 111]. Узнікае пытанне: што маецца на ўвазе пад «спалучэннем слоў»? Гэтае пытанне не здымаецца і пасля аналізу прыклада «*Невядома хто тут гаспадар*» [5, с. 111].

Калі лічыць, што гэта складаназалежны сказ, то знакі прыпынку павінны быць, відаць, такія: *Невядома, хто тут гаспадар*. У даданай частцы ёсць і дзейнік, і выказнік, і акалічнасць, і яе нельга назваць проста «спалучэннем слоў». Калі ж гэты сказ праінтанаваць так, што паўза паміж словамі *невядома* і *хто* будзе адсутнічаць (у такім выпадку і сэнс сказа іншы), то спалучэнне слоў *невядома хто* будзе эквівалентна дзейніку: *Невядома хто тут гаспадар*.

Аналагічныя сінтаксічныя канструкцыі ёсць і ў рускай мове. Безумоўна, беларуская і руская мовы розныя, хоць і роднасныя, і пунктуацыйныя правілы ў іх таксама могуць быць рознымі. Але нам падаецца, што тлумачэнне адпаведнай пунктуацыйнай нормы ў акадэмічных правілах рускай пунктуацыі дае магчымасць дакладна зразумець, што ўяўляюць сабой такія спалучэнні слоў і якая іх сінтаксічная функцыя.

Адпаведны раздзел «Правил русской орфографии и пунктуации» [4] мае назву «Знаки препинания в цельных по смыслу сочетаниях с подчинительными союзами или союзными словами» і знаходзіцца ў блоку «Знаки препинания при обособленных членах предложения», і гэта

паказвае, што ў рускай мове сказы з такімі спалучэннямі слоў не лічацца складанымі. У параграфі 87 напісана, што не ставіцца коска «в неразложимых сочетаниях, включающих в свой состав цельные по смыслу выражения» [4, с. 256], у тым ліку:

1) «в неразложимых сочетаниях с подчинительными союзами и союзными словами *как ни в чём ни бывало, сделать как следует...*» (даецца пералік такіх спалучэнняў і прыкладаў сказаў з імі);

2) «в неразложимых сочетаниях с отрицательными и ограничительными частицами *не только что, не то что, не то чтобы, не иначе как...*» (даецца пералік такіх спалучэнняў і прыкладаў сказаў з імі);

3) «в неразложимых сочетаниях с местоименными и наречными словами *неизвестно кто, неизвестно что <...>, непонятно какой <...>, редко где ...*» (даецца пералік такіх спалучэнняў і прыкладаў сказаў з імі);

4) «в неразложимых сочетаниях *(не) больше чем, (не) лучше чем <...>*, если они не заключают в себе сравнения» (даецца пералік такіх спалучэнняў і прыкладаў сказаў з імі) [4, с. 256–258].

Пры аналізе прыкладаў прапануюцца наступныя тлумачэнні: «Такие обороты эквивалентны членам предложения: *Он выполнил работу как следует* (т. е. *хорошо*)» [4, с. 256]; «Если подобный оборот образует придаточную часть предложения, то он отделяется запятой: *Как следует, так он и выполнил работу*» [4, с. 257]; «Ср. при наличии придаточной части предложения: *Неизвестно, какой сюрприз готовит нам погода завтра*» [4, с. 257]; «Ср. при сравнении: *Спортсмен выполнил упражнение не хуже, чем его соперник*» [4, с. 258].

Мы звярнулі ўвагу на тое, як гэтая пунктуацыйная норма падаецца ў акадэмічных правілах рускай пунктуацыі, таму што ў вучэбным дапаможніку па беларускай мове для 11-га класа вучні знаёмяцца з адпаведнай пунктуацыйнай нормай беларускай мовы, якая выкладзена так жа сцісла, як і ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі»: «Даданая частка, выражаная адным злучальным словам або спалучэннем слоў, у пазіцыі пасля галоўнай коскай не аддзяляецца: *<...> Як казаў адзін з сяброў-настаўнікаў, такім голасам можна выпрасіць што хочаш* (А. Козел)» [3, с. 150]. Але, як сведчыць практыка, школьнікі навучацца правільна пунктуацыйна афармляць адпаведныя сінтаксічныя канструкцыі толькі тады, калі зразумеюць, што ж гэта за «спалучэнні слоў» і чаму яны не аддзяляюцца коскай. У прыведзеным у вучэбным дапаможніку прыкладзе спалучэнне *што хочаш* цэльнае па сэнсе, мае значэнне ‘ўсё’ і эквівалентна дапаўненню. У вучняў можа ўзнікнуць пытанне, ці з’яўляецца такі сказ складаным, і настаўніку прыйдзеца адказаць на гэтае пытанне.

VI. У параграфі 61 пункт 8 такі: «Працяжнік ставіцца перад недапасаваным азначэннем, выражаным неазначальнай формай дзеяслова ці спалучэннем з гэтай формай. Напрыклад: *Усіх непакоіла адна думка* –

выстаяць (М. Лынькоў). *Міканор успомніў бацькаў наказ – паглядзець, ці не прадаюць кос* (І. Мележ)» [5, с. 120].

У абодвух прыведзеных прыкладах азначэнне, выражанае незначальнай формай дзеяслова, стаіць у канцы сказа ці ў канцы часткі складанага сказа, перад назоўнікам *наказ* ёсць яшчэ адно азначэнне (*бацькаў*), слова *адна* патрабуе канкрэтызацыі. Інфінітыўнае азначэнне ў такім выпадку набывае сэнс дадатковага тлумачэння.

А ці будзе ставіцца працяжнік у сказах «*Усіх непакоіла думка выстаяць*», «*Думка выстаяць непакоіла ўсіх*», «*Міканор успомніў наказ купіць касу*», «*Наказ купіць касу Міканор забыў*»? Калі кіравацца толькі вышэйпрыведзеным правілам, то інфінітыўнае азначэнне неабходна заўсёды адасабляць пры дапамозе працяжніка. Гэта павінна выглядаць, напрыклад, так (згодна правілу, працяжнік стаіць толькі перад недапасавым азначэннем): «*Думка – выстаяць непакоіла ўсіх*»? Ці ўсё ж такі хочацца напісаць так: «*Думка выстаяць непакоіла ўсіх*»? На жаль, адказы на гэтыя (і не толькі) пытанні ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» пакуль адсутнічаюць. Але хочацца спадзявацца, што хутка з'явіцца. Напрыклад, можна напісаць акадэмічны даведнік па пунктуацыі, у якім даць больш шырокую і грунтоўную, з дастатковай колькасцю прыкладаў характарыстыку пунктуацыйных норм беларускай мовы. Каб гэтым даведнікам было зручна карыстацца, пажадана згрупаваць правілы не па знаках прыпынку, а па тых сінтаксічных канструкцыях, у якіх гэтыя знакі прыпынку ставяцца, таму што пунктуацыя залежыць ад сінтаксісу, а не сінтаксіс ад пунктуацыі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Бадзевіч З. І., Саматыя І. М. Беларуская мова : вучэбны дапаможнік для 8 кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2020. 256 с.
2. Беларуская мова: вучэбны дапаможнік для 9 кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Валочка Г. М. і інш. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2019. 214 с.
3. Беларуская мова: вучэбны дапаможнік для 11 кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Валочка Г. М. і інш. Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2019. 214 с.
4. Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / Под ред. В. В. Лопатина. М. : Эксмо, 2007. 480 с.
5. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. 144 с.